

การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพ แก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี*

BUDDHIST MONKS ROLES DEVELOPMENT FOR PEOPLE'S RIGHTEOUS OCCUPATION PROMOTION IN RATCHABURI PROVINCE

พระมหาคำพันธ์ รัตนชัย, พระสุธีวีรบัณฑิต, พระมหาสุนันท์ สุนนโท

Phramaha Kampan Ranañjaro, Phra Suthivirabandit, Phramaha Sunan Sunando

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkorn-rajabhidyalaya University.

Corresponding Author E-mail : pramahakumphan@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบัน บทบาทพระสงฆ์ และการพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ สัมภาษณ์เชิงลึกกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ 25 รูป/คน และสนทนากลุ่มเฉพาะกับผู้เชี่ยวชาญ 10 รูป/คน เครื่องมือที่ใช้คือแบบสัมภาษณ์ และแบบสนทนากลุ่มเฉพาะ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยเทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1. สภาพปัจจุบันมีการดำเนินการครอบคลุมงาน 6 ด้าน คือ 1) ด้านการพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ 2) ด้านการประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด 3) ด้านการเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน 4) ด้านการเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย 5) ด้านการสร้างสัมมาชีพชุมชนในระดับหมู่บ้าน และ 6) ด้านการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ 2. พระสงฆ์สามารถร่วมเป็นวิทยากรสัมมาชีพชุมชนโดยรับผิดชอบเกี่ยวกับสาระความรู้ ปรัชญา หลักการ และแนวคิดสัมมาอาชีวะที่เป็นต้นแบบของการพัฒนามาสู่แนวคิดสัมมาชีพชุมชน 3. การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี พบว่า 1) มีการจัดทำหลักสูตรสังฆวิทยากรสัมมาชีพ 2) มีการตั้งทีมสังฆวิทยากรสัมมาชีพ 3) มีการประชาสัมพันธ์และคัดเลือกหมู่บ้านที่มีความพร้อม 4) มีการลงพื้นที่ตรวจเยี่ยมหมู่บ้านเป้าหมาย 5) มีการฝึกอบรมสัมมาชีพชุมชนเชิงพุทธ และ 6) มีการติดตามประเมินผลอย่างเป็นรูปธรรมและการจัดตั้งกลุ่มพัฒนาสัมมาชีพเชิงพุทธ

คำสำคัญ: การพัฒนา; การเสริมสร้าง; สัมมาชีพ

* Received February 5, 2020; Revised March 16, 2020; Accepted March 27, 2020

Abstract

Objectives of this article were to study the current context, Buddhist monks role, and development of Buddhist monks roles in the promotion of righteous occupation for people in Ratchaburi province, applying the qualitative research collecting data from 25 key informants by in-depth interviewing and from 10 participants who were experts in focus group discussions analyzing data by descriptive interpretation. Findings were as follows: 1. The current context covers 6 aspects: 1) the righteous occupation leader development, 2) the workshop of community righteous occupation lecturers in provincial level, 3) the preparation for the team of community righteous occupation lecturers in village, 4) the preparation for target households, 5) the creation of community righteous occupation in village level, and 6) the establishment and development of an occupation group. 2. Buddhist monks can join as community righteous occupation lecturers by taking responsibility for knowledge-philosophy-principles and livelihood concepts that are the model of development to the community righteous occupation concept. 3. Development of Buddhist monks role in the promotion of righteous occupation of the people in Ratchaburi Province was found that: 1) creation of the righteous occupation lecturers curriculum for Buddhist monks, 2) establish the righteous occupation lecturers of the Sangha team, 3) public relations and selection of households/villages that are ready, 4) visiting the target household/village areas, 5) training the community righteous occupation according to the principles of Buddhism, and 6) concrete evaluation and establish Buddhist righteous occupation development group.

Keywords: Development; Promotion; Buddhist Righteous Occupation

บทนำ

คำว่า สัมมาชีพ มีความหมายสอดคล้องกับคำว่า สัมมาอาชีพะ คือ การเลี้ยงชีพโดยชอบ ได้แก่ เว้นมิฉาชีพ ประกอบสัมมาชีพ (Right Livelihood) (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2553) ทางพุทธเศรษฐศาสตร์ คือ การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ทำให้ปัจเจกบุคคลและสังคมบรรลุถึงซึ่งสถานติสุข จากการมีชีวิตในโลกของวัตถุ ภายใต้เงื่อนไขของการทรัพยากรที่จำกัด (อภิชัย พันธเสน, 2544) ตรงกับคำว่า สัมมาอาชีพะ หมายถึง การเว้นมิฉาชีพทุกรูปแบบ ประกอบตนอยู่ในสัมมาชีพ อะไรคือมิฉาชีพ อะไรคือสัมมาชีพ เป็นเรื่องยากที่จะ

วินิจฉัยชี้ขาด เป็นเรื่องที่นักปราชญ์ทั้งทางโลกและทางธรรมถกเถียงกันมาก แต่ก็ไมอาจวินิจฉัยเด็ดขาดลงไปได้ (วคิน อินทสระ, 2544)

ทัศนะของพระพุทธศาสนาปรากฏมีคำว่า สัมมาอาชีวะ ได้แก่ การละเว้นอาชีพที่เรียกว่า มิจฉาวิชชา 5 ประการ ซึ่งประกอบด้วย การค้าขายคัสตราวุธ การค้าขายสัตว์ การค้าขายเนื้อ การค้าขายของมีนเมา และการค้าขายยาพิษ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2555) หากแต่ การประกอบอาชีพของผู้คนในสังคมซึ่งเดิมที่สามารถแยกแยะได้ว่าดี-ชั่ว ถูก-ผิด เหมือนกับการแยกสีดากับสีขาวออกจากกัน กลายเป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้โดยง่ายอีกต่อไป เนื่องจากอาชีพในยุคปัจจุบัน หลายต่อหลายอาชีพอาจกล่าวได้ว่าเป็นเหมือนกับสีเทาที่จำเป็นต้องอาศัยการพิจารณาในรายละเอียดด้านต่าง ๆ ให้ดีว่าเป็นหรือไม่เป็นสัมมาอาชีวะ กล่าวอีกอย่างก็คือการวินิจฉัยว่าอาชีพใดเป็นมิจฉาอาชีวะหรือสัมมาอาชีวะย่อมจะทำได้ยากยิ่งขึ้น

แนวคิดใหม่ในการพัฒนาประเทศโดยการสร้างสัมมาชีพ ได้มีการนิยามความหมายของสัมมาชีพว่า หมายถึง อาชีพที่ไม่เบียดเบียนตัวเอง ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ไม่เบียดเบียนสิ่งแวดล้อม และมีรายจ่ายน้อยกว่ารายได้ สัมมาชีพจึงเป็นทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สังคม สิ่งแวดล้อม และศีลธรรมพร้อมกันไปอย่างบูรณาการ สอดคล้องกับที่ พระไตรปิฎก ฎฐทัตตสูตร (ที.สี. (ไทย) 9/323-358) ระบุว่า คราวที่พระพุทธองค์ตรัสเล่าถึงครั้งหนึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินชื่อพระมหาวชิตราช มีโจรเกิดขึ้นในบ้านเมือง พระองค์จะส่งกองทัพไปปราบ บุโรหิตกราบทูลว่าเมื่อกองทัพไปปราบแล้วกลับมา พวกโจรก็จะกลับมาใหม่ สิ่งที่ควรทำคือ ใครมีอาชีพเกษตรกรรม ใครมีอาชีพพาณิชยกรรม ใครมีอาชีพรับราชการ พระองค์พึงบำรุงเขาให้ทำได้ดี (สมัยนั้นมีอาชีพอยู่ 3 อาชีพ คือ เกษตรกรรม พาณิชยกรรม และรับราชการ) เมื่อบำรุงทั้ง 3 อาชีพแล้ว บุโรหิตกราบทูลถึงผลที่จะเกิดขึ้นคือบ้านเมืองของพระองค์จะร่มเย็นเป็นสุข โภคทรัพย์จะเกิดขึ้นในท้องพระคลัง (เศรษฐกิจดี) ราษฎรจะไม่ต้องปิดประตูเรือนอยู่ (ไม่มีการลักขโมย) จะยังบุตรให้พอรอบนอก (ครอบครัวอบอุ่น) นี่เป็นการบรรยายถึงความร่มเย็นเป็นสุขอย่างเห็นภาพ การสอนเรื่องอบายมุขอย่างเดียวยากที่จะเกิดศีลธรรม สัมมาชีพเป็นศีลธรรม การมีสัมมาชีพถ้วนหน้าหรือเต็มพื้นที่ทำให้ไม่เบียดเบียนกัน จึงเป็นปัจจัยให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข (ประเวศ วะสี, 2552)

สัมมาชีพชุมชน เป็นแนวทางในการสร้างชุมชนที่มีการประกอบอาชีพโดยชอบซึ่งมีรายได้มากกว่ารายจ่าย โดยลดการเบียดเบียนตนเองผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้ต้องมีความสอดคล้องกับวิถีของชุมชนเพื่อความมุ่งหมายในการสร้างระบบเศรษฐกิจชุมชน (กรมพัฒนาชุมชน, 2559) ซึ่งกระบวนการสร้างสัมมาชีพชุมชนตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของกรมการพัฒนาชุมชน มีลำดับขั้นตอน ดังนี้

1. การพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ โดยคัดเลือกปราชญ์จากเวทีประชาคมหมู่บ้านละ 1 คน เข้ารับการฝึกอบรมหลักสูตรวิทยากรผู้นำสัมมาชีพ เพื่อสร้างความรู้ความเข้าใจเรื่องสัมมาชีพชุมชน, เพื่อให้มีทักษะการถ่ายทอดความรู้ และเพื่อให้มีเทคนิคการเป็นวิทยากรสัมมาชีพชุมชน

2. การประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด โดยมีปราชญ์ชุมชนผู้ผ่านการอบรมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนเข้าประชุม พร้อมกับทีมสนับสนุนระดับจังหวัดเข้าร่วมประชุมเพื่อเชื่อมโยงการทำงานร่วมกับทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชน

3. การเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน โดยมีทีมวิทยากรซึ่งประกอบด้วย ครูใหญ่ 1 คน และครูน้อย 4 คน ซึ่งครูใหญ่หมายถึงปราชญ์ชุมชนที่ผ่านการอบรมและผ่านการประชุมเชิงปฏิบัติการการทำหน้าที่เป็นวิทยากรสัมมาชีพชุมชนของหมู่บ้าน และครูน้อยหมายถึงปราชญ์ชุมชนในหมู่บ้านที่ได้รับคัดเลือกเพิ่มอีก 4 คน

4. การเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย โดยที่ทีมวิทยากรประสานความร่วมมือกับสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอจัดเตรียมวัสดุอุปกรณ์สนับสนุนการฝึกอาชีพของครัวเรือนเป้าหมาย 20 ครัวเรือน ตามสัดส่วน วิทยากร 1 คน ต่อ 4 ครัวเรือน

5. การสร้างสัมมาชีพชุมชนในระดับหมู่บ้าน โดยที่มีทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนเป็นครูฝึกอาชีพ ผู้ถ่ายทอด ผู้ดูแลติดตามการสร้างสัมมาชีพแก่ตัวแทนครัวเรือนจำนวน 20 คน ให้ได้เรียนรู้และฝึกอาชีพ โดยมีสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอเป็นผู้ให้การสนับสนุน

6. การจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ โดยเป็นกลุ่มที่จัดตั้งขึ้นใหม่จากการรวมตัวของตัวแทนครัวเรือนเป้าหมาย 5 ครัวเรือนขึ้นไป ที่ผ่านการส่งเสริมการสร้างสัมมาชีพชุมชนและประกอบอาชีพเดียวกันเพื่อสร้างเครือข่ายความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันในการประกอบอาชีพให้เกิดรายได้ (กรมพัฒนาชุมชน, 2559)

ปัญหาสำคัญในปัจจุบัน คือ การหลงลืมแนวคิดเริ่มต้นเชิงพุทธของสัมมาชีพ กล่าวคือ การเลี้ยงชีวิตชอบตามหลักสัมมาอาชีวะในทางพระพุทธศาสนาจำเป็นต้องใช้ธรรมะที่เกื้อหนุนเพื่อความสมบูรณ์ในการดำเนินชีวิตให้ถูกต้องเหมาะสม ได้แก่ ศีล-สมาธิ-ปัญญา หรือ หลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นหลักการที่เกื้อหนุนให้ผู้ประกอบอาชีพสุจริตหรือเลี้ยงชีวิตชอบสามารถประสบความสำเร็จและเจริญก้าวหน้า ดังนั้น ผลที่ได้จากการส่งเสริมสัมมาชีพตามแนวพระพุทธศาสนา โดยการพัฒนาพฤติกรรมทางด้านกายและวาจา (ศีล) ซึ่งช่วยเสริมสร้างในการพัฒนาคุณภาพจิต (สมาธิ) และความเห็นที่ถูกต้องชอบธรรม (ปัญญา) ทำให้เกิดการพัฒนาศักยภาพการพัฒนาเพื่อให้มีชีวิตที่ดีงามประณีต ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางจริยธรรม คือ การดำรงชีวิตโดยสัมมาอาชีวะ หรือ “สัมมาชีพ” โดยบูรณาการร่วมกับการกิจการสร้างสัมมาชีพชุมชนของกระทรวงมหาดไทย ทั้ง 6 ด้าน ได้แก่ การพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ การประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด การเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน การเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย การสร้างสัมมาชีพชุมชนในระดับหมู่บ้าน และการจัดตั้งและพัฒนา กลุ่มอาชีพ จึงเป็นแนวทางการแก้ปัญหาที่ยั่งยืนได้อย่างแท้จริง

จากความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาดังกล่าวข้างต้นนี้ จึงทำให้ผู้วิจัยสนใจศึกษาเรื่อง “การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี” เพื่อสังเคราะห์ข้อมูลทางวิชาการสำหรับการพัฒนาชุมชนที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี
2. เพื่อศึกษาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชน
3. เพื่อศึกษาการพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี” เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จำนวน 25 รูป/คน เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและลึกซึ้งโดยผู้วิจัยใช้การสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (Structured Interview) มีลักษณะเป็นคำถามแบบปลายเปิด เพื่อให้ได้ข้อมูลเชิงลึกตรงตามวัตถุประสงค์ของงานวิจัย และการสนทนากลุ่มเฉพาะ (Focus Group Discussion) กับผู้ทรงคุณวุฒิ จำนวน 10 รูป/คน เพื่อให้ได้ข้อมูลที่รอบด้านและลึกซึ้ง จากการร่วมพูดคุยกันระหว่างผู้วิจัยกับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ โดยใช้แบบสนทนากลุ่มเฉพาะที่มีความสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อให้ได้คำตอบในเชิงเหตุผล พร้อมกับทำการวิเคราะห์ข้อมูลด้วยเทคนิคการวิเคราะห์เนื้อหาเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย

1. สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามรายด้าน พบว่า

1.1 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ พบว่า มีการกำหนดจุดมุ่งหมายและตัวชี้วัดการดำเนินงานที่ชัดเจน ดำเนินงานด้วยความพร้อม มีทักษะ และประสบการณ์ มีหน่วยงานภาครัฐอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้อง กับงานพัฒนาชุมชนเข้ามาสนับสนุน

1.2 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด พบว่า มีการค้นหาผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในสัมมาชีพเพื่อให้วิทยากรสัมมาชีพชุมชนมีความชัดเจนในการสร้างสัมมาชีพชุมชน มีผู้แทนจากหน่วยงาน องค์กรทั้งภาครัฐ เอกชนเข้าร่วมวิเคราะห์หาอาชีพของแต่ละชุมชนเพื่อความสำเร็จในเชิงคุณภาพของการสร้างสัมมาชีพชุมชน

1.3 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการเตรียมความพร้อมที่มหาวิทยาลัยพุ่มชนระดับหมู่บ้าน พบว่า ยังขาดวิทยากรฝ่ายสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถในศาสตร์ของสัมมาอาชีวะที่บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ตามแนวคิดสัมมาชีพพุ่มชน มีการเพิ่มเติมปราชญ์ชุมชนเข้ามาเป็นวิทยากรสัมมาชีพระดับหมู่บ้านโดยสัดส่วนนอกเหนือจากที่เข้ารับการอบรมในระดับจังหวัด เน้นการสร้าง ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสร้างสัมมาชีพพุ่มชนตามหลักปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง

1.4 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย พบว่า มีการเก็บข้อมูลเกี่ยวกับความสนใจในการฝึกอาชีพของครัวเรือนหรือความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการประกอบอาชีพดั้งเดิม มีการลงพื้นที่ของที่มหาวิทยาลัยพุ่มชนระดับหมู่บ้านเพื่อเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย

1.5 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการสร้างสัมมาชีพพุ่มชนในระดับหมู่บ้าน มีการให้ความรู้ทางวิชาการในทฤษฎีและมีการสาธิตอาชีพในเบื้องต้นเป็นภาคปฏิบัติ มีการเปิดโอกาสให้องค์กรคณะสงฆ์จัดส่งตัวแทนเพื่อประกอบพิธีกรรมและให้โอวาทตามระเบียบพิธีการของชาวพุทธ วิทยากรสัมมาชีพพุ่มชนในระดับหมู่บ้านจะเป็นเจ้าของอาชีพหรือประกอบอาชีพนั้นเพื่อการเลี้ยงชีพ

1.6 สภาพปัจจุบันของการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ พบว่า มีโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์รองรับ การจัดตั้งและพัฒนา กลุ่มอาชีพโดยส่วนใหญ่เป็นอาชีพดั้งเดิมของคนพื้นถิ่นจังหวัดราชบุรี สำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอร่วมกับภาคครัวเรือนมีบทบาทเพิ่มขึ้นในขณะที่วิทยากรสัมมาชีพลดบทบาทเป็นผู้สนับสนุน

2. บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงาน พบว่า

2.1 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ พบว่า พระสงฆ์ร่วมเป็นผู้ให้ความรู้แก่วิทยากรสัมมาชีพพุ่มชนโดยรับผิดชอบเกี่ยวกับสาระความรู้เกี่ยวกับปรัชญา หลักการ และแนวคิดสัมมาอาชีวะที่เป็นต้นแบบของการพัฒนามาสู่แนวคิดสัมมาชีพพุ่มชน

2.2 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพพุ่มชนระดับจังหวัด พบว่า การให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถร่วมปฏิบัติหน้าที่เป็นวิทยากรฝ่ายหลักการของสัมมาอาชีวะในทัศนะของพระพุทธศาสนา

2.3 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการเตรียมความพร้อมที่มหาวิทยาลัยพุ่มชนระดับหมู่บ้าน พบว่า พระสงฆ์ในชุมชนที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและ

สัมมาชีพตามหลักการพื้นฐานจากองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาร่วมรับผิดชอบเป็นวิทยากรพิเศษ

2.4 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย พบว่า การรับผิดชอบโดยฐานะเป็นบุคคลที่เป็นสื่อกลางในเชื่อมความสัมพันธ์ที่ดี การเปิดโอกาสให้คณะสงฆ์ส่งตัวแทนร่วมปฏิบัติการเตรียมความพร้อมเชิงพื้นที่ การมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการกำหนดเนื้อหาการฝึกอบรมอาชีพ

2.5 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการสร้างสัมมาชีพชุมชนในระดับหมู่บ้าน พบว่า การส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้มีบทบาทในการให้ความรู้เกี่ยวกับสัมมาชีพหรือสัมมาอาชีพะในทัศนะของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานสำคัญของแนวคิดสัมมาชีพชุมชน

2.6 บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานด้านการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ พบว่า การส่งเสริมให้คนในชุมชนการนำเอาผลิตภัณฑ์พื้นบ้านมาจัดจำหน่ายในพื้นที่ของวัดโดยไม่เรียกเก็บค่าใช้จ่าย การส่งเสริมการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนโดยให้ใช้พื้นที่ของวัดโดยไม่เรียกเก็บค่าใช้จ่าย

3. การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามรายด้านของการวิจัย พบว่า

3.1 การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการพัฒนาผู้นำสัมมาชีพ ได้แก่ “จัดทำหลักสูตรสังฆวิทยากรสัมมาชีพ” โดยมีกรอบการดำเนินงาน คือ (1) องค์กรภาคคณะสงฆ์จัดทำหลักสูตรสังฆวิทยากรสัมมาชีพผลิตบุคลากรทางพระพุทธศาสนาในระดับประกาศนียบัตร ลักษณะการศึกษานอกระบบ (90 วัน) (2) เป้าหมาย 100 รูป และ (3) มุ่งหมายให้บุคลากรอุทิศตนในการส่งเสริมสัมมาชีพชุมชนแนวพุทธและประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และสามารถประสานการทำงานร่วมกับปราชญ์ชุมชนและผู้นำสัมมาชีพชุมชนตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัดของกรมการพัฒนาชุมชนได้

3.2 การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด ได้แก่ “ตั้งทีมสังฆวิทยากรสัมมาชีพ” โดยมีกรอบการดำเนินงาน คือ (1) การจัดทำข้อตกลงความร่วมมือ (MOU) เพื่อเชื่อมโยงการทำงานร่วมกัน (2) จัดประชุมเชิงปฏิบัติการทีม สังฆวิทยากรสัมมาชีพระดับจังหวัดเพื่อเตรียมความพร้อม และ (3) การจัดตั้งกลุ่มสังฆวิทยากรสัมมาชีพตามประเภทอาชีพและบริบทเชิงพื้นที่

3.3 การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ด้านการเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน ได้แก่ “การ

ประชาสัมพันธ์คัดเลือกครัวเรือน/หมู่บ้านที่พร้อม” โดยมีกรอบการดำเนินงาน คือ (1) การประชาสัมพันธ์เผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร (2) การวิเคราะห์ความต้องการจากข้อมูลพื้นฐานสำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัด (3) การคัดเลือกครัวเรือน/หมู่บ้านที่มีความพร้อม และ (4) การประชุมปฏิบัติการเพื่อร่วมจัดทำแผนการฝึกอบรมสมาชิกชุมชนเชิงพุทธ

อภิปรายผลการวิจัย

จากการศึกษาบทบาทพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสมาชิกแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี พบว่า พระสงฆ์มีบทบาทในฐานะนักปราชญ์ชาวบ้าน ได้บูรณาการพุทธธรรมที่หลากหลายมาปรับใช้ร่วมกับการเสริมสร้างสมาชิกแนวพุทธในรูปแบบต่าง ๆ ส่งผลให้ชุมชนปฏิบัติตามและประสบผลสำเร็จในการแก้ไขปัญหาความยากจน ด้วยองค์ความรู้ในท้องถิ่นและองค์ความรู้เชิงจริยธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ซึ่งถือเป็นความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติงานจริงที่สืบทอดกันมา ผ่านการรับรู้และเข้าใจถึงวิสัยทัศน์และเป้าหมายร่วมกันของคนในชุมชน ซึ่งสอดคล้องกับ พระราชนิพนธ์ วิจารณ์ และพระมหานรากร วรเมธี (2556) ได้วิจัยเรื่อง “การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการแก้ไขปัญหาความยากจนของพระสงฆ์ในจังหวัดอุดรธานี: ศึกษาเฉพาะกรณีพระเทพรัตนมุนี” ผลการวิจัยพบว่า พระสงฆ์ที่มีบทบาทในฐานะนักปราชญ์ชาวบ้าน ได้บูรณาการพุทธธรรมที่หลากหลายมาปรับใช้ร่วมกับการทำเกษตรกรรมแนวพุทธในรูปแบบต่าง ๆ ส่งผลให้ชุมชนปฏิบัติตามและประสบผลสำเร็จในการแก้ไขปัญหาความยากจน คือ สร้างรายได้ ลดรายจ่าย สุขภาพกายและสุขภาพจิตดีเสริมสร้างความรักสามัคคีของชุมชน ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และ พระจิตศิลป์ เหมรสี (2560) ได้วิจัยเรื่อง “การจัดการสินค้าชุมชนวิถีพุทธในจังหวัดกาญจนบุรี” ผลการวิจัยพบว่า การใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ไม่ว่าท้องถิ่นในเมืองหรือในชนบทจะมีบุคลากรที่มีความรู้และประสบการณ์ที่สั่งสมกันต่อ ๆ มาสามารถช่วยแก้ปัญหาหรือเสนอแนะสิ่งที่ถูกต้อง เหมาะสมกว่าได้ในหลายเรื่อง ดังนั้น การยอมรับความคิดเห็นของผู้อื่น องค์กรอื่น จะช่วยให้การทำงานสำเร็จได้โดยง่าย ทั้งนี้ องค์ความรู้ในท้องถิ่นนั้น เป็นความรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติงานจริงที่สืบทอดกันมา ผ่านการรับรู้และเข้าใจถึงวิสัยทัศน์และเป้าหมายของกลุ่มสินค้าชุมชน

จากการศึกษากระบวนการของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสมาชิกแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี พบว่าผลจากการผูกพันและทำงานเพื่อสังคม ทำให้พระสงฆ์เล็งเห็นความเชื่อมโยงของสรรพสิ่งและนำมาสู่การกล่อมเกลادنตนเองต่อไปได้อีกด้วย การเสริมสร้างสมาชิกชุมชนแนวพุทธจึงส่งผลให้มีการฝึกอบรมทางด้านอาชีพแก่ประชาชนในพื้นที่เพื่อนำไปประกอบอาชีพได้อย่างเหมาะสมและประสบความสำเร็จในการสร้างรายได้มากกว่ารายจ่าย ลดการเบียดเบียนตนเอง ผู้อื่นและสิ่งแวดล้อม และประกอบตนอยู่ในสมาชิกและเป็นผู้ดำรงอยู่ในศีลธรรม ซึ่งสอดคล้องกับ บุรกรณ บริบูรณ์ และวิบูลย์ แมนสิดิต (2554) ได้วิจัยเรื่อง “รูปแบบการนำตนเองเข้าไปผูกพันกับชุมชนของพระสงฆ์ในการแก้ไขปัญหาสังคม” ผลการวิจัยพบว่า

พระสงฆ์กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่กล่อมเกลாதนเองในระดับเข้มแข็งแล้วเห็นว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคมและนำตนเองเข้าไปผูกพันกับชุมชน ผลจากการผูกพันและทำงานเพื่อสังคมเห็น ทำให้ตนเองเห็นความเชื่อมโยงของสรรพสิ่งและนำมาสู่การกล่อมเกลாதนเองต่อไป ในเวลาเดียวกัน พระสงฆ์ที่ทำงานเพื่อสังคมจะมีระดับความเข้มแข็งในคุณสมบัติแตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้เป็นชีวิตที่จะอธิบายการทำงานของพระสงฆ์เพื่อสังคมได้อย่างดี

จากการศึกษาการพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี พบว่าความสำเร็จของการดำเนินงานย่อมขึ้นอยู่กับเจตคติและความตั้งใจของผู้เข้าร่วมการอบรมที่มุ่งมั่นในการพัฒนาตนเอง และให้ความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมตามเวลาที่กำหนด เพื่อให้สามารถนำความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้ไปใช้ในการสร้างความรู้ใหม่เพื่อการประกอบสัมมาชีพ และประการสำคัญ คือ จำเป็นต้องมีการให้การศึกษาแก่พระสงฆ์เพื่อให้ทราบหลักเกณฑ์และกลไกในการส่งเสริมสัมมาชีพเชิงพุทธ ซึ่งสอดคล้องกับ ศุภมาส เหล็นเรือง และคณะ (2560) ได้วิจัยเรื่อง “ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการขับเคลื่อนสัมมาชีพชุมชน ศึกษากรณีอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม” ผลการวิจัยพบว่า (1) มีการส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้และพัฒนากิจกรรมอย่างต่อเนื่อง ตลอดจนสนับสนุนให้มีการจัดตั้งแหล่งเรียนรู้ชุมชน (2) ภาครัฐทำหน้าที่รับผิดชอบโครงการ เป็นหน่วยงานหลักในการติดต่อประสานงาน สร้างเครือข่ายการพัฒนาสัมมาชีพชุมชนกับหน่วยงานภาครัฐและองค์กรเอกชนอื่น ๆ เพื่อให้เกิดกระบวนการส่งเสริมภาคประชาชนอย่างบูรณาการ และ (3) ภาครัฐจัดหาตลาดเพื่อรองรับสินค้าและบริการจากประชาชนที่เข้าร่วมโครงการสัมมาชีพชุมชน และสอดคล้องกับ พรปวีณ์ หวานชมและคณะ (2558) ได้วิจัยเรื่อง “การบริหารจัดการการเรียนรู้ชุมชนเพื่อประกอบสัมมาชีพ องค์การบริหารส่วนตำบลหนองเหล็ก อำเภอกอสน์พิสัย จังหวัดมหาสารคาม ผลการวิจัยพบว่า (1) มีการวางแผนเขียนโครงการอบรมเชิงปฏิบัติการ (2) มีการปฏิบัติกิจกรรมโดยการอบรมความรู้ด้านสัมมาชีพตรงกับความต้องการของประชาชน (3) ผลการสังเกตผู้เข้าร่วมการอบรมมีความรู้มีความตั้งใจที่จะพัฒนาตนเอง และให้ความร่วมมือในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ตามเวลาที่กำหนด มีความพึงพอใจต่อการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการการเรียนรู้ชุมชน ความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้ไปใช้ในการสร้างความรู้ใหม่เพื่อประกอบอาชีพเสริมในครัวเรือนแก้ปัญหาการว่างงาน และ (4) มีการสะท้อนผลการจัดกิจกรรมอบรมเชิงปฏิบัติ เพื่อการจัดการความรู้อย่างเป็นรูปธรรม และสอดคล้องกับ พระครูอุดมจารุวรรณ (คำไ้ จารุวิโส) (2560) ได้วิจัยเรื่อง “การพัฒนาบทบาทพระสงฆ์ในการส่งเสริมโครงการตลาดประชารัฐเพื่อประชาชนในกรุงเทพฯ” ผลการวิจัยพบว่า สมควรให้พระสงฆ์เข้าอบรมหลักสูตรต่าง ๆ โดยควรมีการให้การศึกษาแก่พระสงฆ์เกี่ยวกับโครงการตลาดประชารัฐเพื่อให้ทราบหลักเกณฑ์และกลไกในการเข้าร่วมโครงการตลาดประชารัฐอย่างเป็นระบบ และควรมีการพัฒนาบทบาทที่ตรงกับเป้าประสงค์ โดยการศึกษาดูงานและแลกเปลี่ยนความรู้ เพื่อให้สามารถนำมาประยุกต์และปรับใช้เป็นประโยชน์ต่อตลาดที่ตนเองดูแลรับผิดชอบ

องค์ความรู้จากการวิจัย

ภาพที่ 1 องค์ความรู้จากการวิจัย

ที่มา : พระมหาคำพันธ์ ญาณโช (2562)

บทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสมาชิกแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี ตามกรอบการดำเนินงานทั้ง 6 ด้าน พบว่า

1. ด้านการพัฒนาผู้นำสมาชิก พบว่า พระสงฆ์ร่วมเป็นผู้ให้ความรู้แก่วิทยากรสมาชิกชุมชนโดยรับผิดชอบเกี่ยวกับสาระความรู้เกี่ยวกับปรัชญา หลักการ และแนวคิดสมาชิกอาชีพที่เป็นต้นแบบของการพัฒนามาสู่แนวคิดสมาชิกชุมชน พระสงฆ์รับผิดชอบใน

ฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณในการทำงานร่วมกันของชุมชน และองค์คณะสงฆ์เพิ่มบทบาทในการสร้างสัมมาชีพชุมชนให้มากกว่าการเป็นผู้สนับสนุน

2. ด้านการประชุมเชิงปฏิบัติการวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับจังหวัด พบว่า การให้พระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถร่วมปฏิบัติหน้าที่เป็นวิทยากรฝ่ายหลักการของสัมมาอาชีพะในทัศนะของพระพุทธศาสนา พระสงฆ์รับผิดชอบในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณในการทำงานร่วมกันของชุมชน การเปิดโอกาสให้พระสงฆ์เข้าร่วมประชุมในฐานะผู้สนับสนุน พระสงฆ์ร่วมรับผิดชอบในส่วนของการเก็บรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับชุมชน คณะสงฆ์พัฒนาบทความความรับผิดชอบจากเดิมที่เป็นเพียงผู้อำนวยความสะดวกด้านสถานที่สำหรับจัดประชุมของชุมชน และพระสงฆ์มีส่วนร่วมในฐานะผู้สังเกตการณ์

3. ด้านการเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน พบว่า พระสงฆ์ในชุมชนที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและสัมมาชีพตามหลักการพื้นฐานจากองค์ความรู้ทางพระพุทธศาสนาพร้อมรับผิดชอบเป็นวิทยากรพิเศษ คณะสงฆ์ระดับอำเภอรับผิดชอบให้ความสนับสนุนด้านสถานที่สำหรับการประชุมเตรียมความพร้อมทีมวิทยากรสัมมาชีพชุมชนระดับหมู่บ้าน พระสงฆ์ร่วมรับผิดชอบร่วมกับปราชญ์ชุมชนในพื้นที่ พระสงฆ์ร่วมรับผิดชอบในฐานะผู้นำทางจิตใจของคนในชุมชน และพระสงฆ์ร่วมรับผิดชอบในการจัดทำแผนพัฒนาชุมชน

4. ด้านการเตรียมความพร้อมครัวเรือนเป้าหมาย พบว่า การรับผิดชอบโดยฐานะเป็นบุคคลที่เป็นสื่อกลางในเชื่อมความสัมพันธ์ที่ดี การเปิดโอกาสให้คณะสงฆ์ส่งตัวแทนร่วมปฏิบัติการเตรียมความพร้อมเชิงพื้นที่ การมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการกำหนดเนื้อหาการฝึกอบรมอาชีพ การมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการเก็บรวบรวมข้อมูลความต้องการของครัวเรือน และการมีส่วนร่วมรับผิดชอบในการประชาสัมพันธ์ข้อมูลข่าวสาร

5. ด้านการสร้างสัมมาชีพชุมชนในระดับหมู่บ้าน พบว่า การส่งเสริมให้พระสงฆ์ได้มีบทบาทในการให้ความรู้เกี่ยวกับสัมมาชีพหรือสัมมาอาชีพะในทัศนะของพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นหลักการพื้นฐานสำคัญของแนวคิดสัมมาชีพชุมชน การร่วมรับผิดชอบโดยบทบาทการเป็นวิทยากรภาคทฤษฎีเป็นสำคัญ และคณะสงฆ์มีส่วนร่วมรับผิดชอบด้วยเหตุที่ศูนย์การเรียนรู้ชุมชนหลายแห่งตั้งอยู่ในพื้นที่ของวัด

6. ด้านการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ พบว่า การส่งเสริมให้คนในชุมชนการนำเอาผลิตภัณฑ์พื้นบ้านมาจัดจำหน่ายในพื้นที่ของวัดโดยไม่เรียกเก็บค่าใช้จ่าย การส่งเสริมการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชนโดยไม่ใช้พื้นที่ของวัดโดยไม่เรียกเก็บค่าใช้จ่าย การอำนวยความสะดวกด้านสถานที่สำหรับการอบรมความรู้เกี่ยวกับกระบวนการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ เปิดโอกาสให้พระสงฆ์แกนนำของชุมชนมีส่วนร่วมจัดทำแผนปฏิบัติการจัดตั้งและพัฒนากลุ่มอาชีพ การสนับสนุนการระดมทุนเพื่อขับเคลื่อนการจัดตั้งวิสาหกิจชุมชน การร่วมรับผิดชอบเก็บรวบรวมข้อมูลเพื่อประเมินผลการดำเนินงาน การส่งเสริมพระสงฆ์แกนนำของชุมชนร่วมเป็นที่ปรึกษา

กลุ่มอาชีพต่าง ๆ ในชุมชน และการจัดตั้งวัดประจำชุมชนเป็นแหล่งเรียนรู้วิถีชีวิตมักน้อยสันโดษของชุมชน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) คณะสงฆ์ระดับจังหวัด สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัด และมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ควรร่วมมือกันในการจัดทำหลักสูตรสังฆวิทยาการสัมมาชีพ ในลักษณะการศึกษาในระบบ แบบทวิภาค (Semester System) ระดับประกาศนียบัตรที่ผู้สำเร็จการศึกษาสามารถนำมาใช้เป็นคุณสมบัติสำหรับศึกษาต่อในระดับปริญญาตรีได้

2) คณะสงฆ์ระดับจังหวัด สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัด และหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้อง ควรข้อตกลงความร่วมมือ (MOU) ในดำเนินงานเสริมสร้างสัมมาชีพชุมชนเชิงพุทธ เพื่อเชื่อมโยงการทำงานร่วมกันในลักษณะภาคีเครือข่าย

ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

1) ควรสนับสนุนการเสริมสร้างสัมมาชีพชุมชน โดยบูรณาการร่วมกับโครงการหมู่บ้านรักษาศีล 5 (ตามยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี)

2) ควรสนับสนุนให้วัดประจำชุมชนเป็นสถานที่ตั้งกลุ่มพัฒนาอาชีพและแหล่งเรียนรู้ในด้านต่าง ๆ ของชุมชน อาทิ แหล่งเรียนรู้อาชีพแขนงต่าง ๆ แหล่งทดลองอาชีพต่าง ๆ โดยเน้นการดำเนินงานที่ไม่ขัดต่อศีลธรรมอันดีงาม และเน้นการดำเนินการในเชิงสาธารณะที่ไม่แสวงหากำไร

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1) ในการวิจัยครั้งต่อไป ควรศึกษาวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed Method Research) โดยใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลักและผสมผสานด้วยวิธีการวิจัยเชิงปริมาณ เพื่อนำข้อมูลเชิงสถิติจากวิธีการวิจัยเชิงปริมาณมาเป็นเครื่องยืนยันผลการวิจัยในเชิงคุณภาพ

2) ในการวิจัยครั้งต่อไป ควรศึกษาเกี่ยวกับการการจัดทำหลักสูตรประกาศนียบัตรสังฆวิทยาการสัมมาชีพ

3) ในการวิจัยครั้งต่อไป ควรศึกษาเกี่ยวกับนวัตกรรมการเสริมสร้างสัมมาชีพแนวพุทธในยุคไทยแลนด์ 4.0

เอกสารอ้างอิง

กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย. (2559). *แนวทางการสร้างสัมมาชีพชุมชน*. กรุงเทพฯ:

กรมพัฒนาชุมชน กระทรวงมหาดไทย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- บุรกรณ์ บริบูรณ์ และวิบูลย์ แมนสถิตย์. (2554). รูปแบบการนำตนเองเข้าไปผูกพันกับชุมชนของพระสงฆ์ในการแก้ไขปัญหาสังคม (รายงานผลการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ประเวศ วะสี. (2552). *สร้างสัมมาชีพเต็มพื้นที่*. กรุงเทพฯ: บริษัท ที คิว พี จำกัด.
- พรปวีณ์ หวานชมและคณะ. (2558). การบริหารจัดการการเรียนรู้ชุมชนเพื่อประกอบสัมมาชีพองค์การบริหารส่วนตำบลหนองเหล็ก อำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม. *วารสารช่อพะยอม*, 26(2), 209-222.
- พระครูอุดมจารุวรรณ คำไล่ จารุวิโส. (2560). *การพัฒนาบทบาทพระสงฆ์ในการส่งเสริมโครงการตลาดประชารัฐเพื่อประชาชนในกรุงเทพฯ* (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระจิตศิลป์ เหมรสี. (2560). *การจัดการสินค้าชุมชนวิถีพุทธในจังหวัดกาญจนบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2553). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม* (พิมพ์ครั้งที่ 18). นนทบุรี: เพิ่มทรัพย์การพิมพ์.
- _____. (2555). *พุทธธรรมฉบับปรับขยาย* (พิมพ์ครั้งที่ 35). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระราชนทร์ วิจารณ์ และพระมหานรากร วรเมธี. (2556). *การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการแก้ปัญหาความยากจนของพระสงฆ์ในจังหวัดอุดรธานี: ศึกษาเฉพาะกรณีพระเทพรัตนมุนี* (รายงานผลการวิจัย). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาคำพันธ์ รัตนชัย. (2562). *การพัฒนาบทบาทของพระสงฆ์ในการเสริมสร้างสัมมาชีพแก่ประชาชนในจังหวัดราชบุรี* (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วศิน อินทสระ. (2554). *หลักธรรมอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ธรรมดา.
- ศุภมาส เหล็นเรือง และคณะ. (2560). *ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จในการขับเคลื่อนสัมมาชีพชุมชน ศึกษากรณีอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม* (รายงานผลการวิจัย). กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ.
- อภิชัย พันธเสน. (2544). *พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎี และการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์สาขาต่างๆ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์.